

УДК 94 (395.1)

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИКУ ДАВНІХ НАЗВ
ЧОРНОГО Й АЗОВСЬКОГО МОРІВСергій НАЛИВАЙКО*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ*

Анотація. У статті аналізується питання первісної семантики давніх назв Чорного й Азовського морів. На думку автора, глибша увага до семантичних аспектів у дослідженні давньої ономастики сприятиме не лише зростанню наукової вартісності етимологічних побудов, але й кращому розумінню змісту етнокультурних процесів розглядуваної доби в цілому.

Ключові слова: Чорне море, Понт Аксинський, Понт Евксинський, Азовське море, Меотида, Темарунда, гідронімія, ономастика, етнокультурні процеси, Циркумпонтійський регіон, Північне Надчорномор'я.

К ВОПРОСУ О СЕМАНТИКЕ ДРЕВНИХ НАИМЕНОВАНИЙ
ЧЕРНОГО И АЗОВСКОГО МОРЕЙСергей НАЛИВАЙКО*кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ*

Аннотация. В статье анализируется вопрос семантики древних наименований Черного и Азовского морей. По мнению автора, более глубокое внимание к семантическим аспектам в исследовании древней ономастики не только приведет к возрастанию научной значимости этимологических конструкций, но и будет способствовать лучшему пониманию общей сути этнокультурных процессов рассматриваемого периода.

Ключевые слова: Черное море, Понт Аксинский, Понт Эвксинский, Азовское море, Меотида, Темарунда, гидронимия, ономастика, этнокультурные процессы, Циркумпонтийский регион, Северное Причерноморье.

ON THE QUESTION OF THE SEMANTICS
OF THE ANCIENT NAMES OF THE BLACK AND AZOV SEASSerhii NALYVAIKO*Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of Ukrainian Ethnology Department of RIUS*

Annotation. The article analyzes the question of the original semantics of the ancient names of the Black and Azov Seas. The author is convinced that a deeper attention to the semantic aspects of studying ancient onomastics will not only increase the importance of scientific etymological constructions, but will also contribute to a better understanding of general ethnocultural processes of the studied period of history.

Key words: Black Sea, Pontus Axeinos, Pontus Euxeinos, Azov Sea, Meotida, Temarunda, onomastics, hydronymy, ethnocultural processes, Circum-Pontic region, Northern Black Sea region.

© Наливайко С.

Реконструкція етнокультурної карти Північного Надчорномор'я скіфської доби належить до числа непростих, але водночас перспективних напрямків вітчизняної етнологічної науки. Не в останню чергу – через наявність у розпорядженні сучасного історика розлогої джерельної бази, у якій вагоме місце посідають ономастичні дані. Йдеться, зокрема, про давню гідронімію – своєрідну *topographia sacra*, дослідження якої складає особливий напрямок сучасних порівняльно-мовознавчих досліджень [9, с. 7–11]. Одним із найбільш принципових у цьому розумінні є питання про семантику давніх назв Чорного й Азовського морів, важливе не лише як спроба запропонувати переконливу етимологію низки найменувань значущих з цивілізаційного погляду географічних об'єктів регіону, але й вдосконалити методологію такого роду досліджень, обумовити перспективу глибшого розуміння перебігу етнокультурних процесів розглядуваної доби в цілому.

«Понт [Евксинський] – найчудовіше з усіх морів. Довжина його [складає] 11,100 стадіїв,¹ а ширина у найширшому місці 3,300 стадіїв», – так писав про Чорне море «батько історії» Геродот [Herod., IV, 85]. З огляду на величину та популярність цього моря у давнину антична традиція часто означувала його просто «Понтом» (д.-грец. Πόντος), тобто Морем [Strabo, I, 2, 10]. Давні автори порівнювали Понт за формою зі скіфським луком, складеним ніби з двох половинок, вершини якого на протилежних його кінцях утворювали два Боспори – Кімерійський і Фракійський, а приблизно

посередині з півдня та півночі глибоко у море вдавалися два миси – Кріуметопон у Європі та Карамбіс в Азії [Plin. Sec., HN, IV, 86]. Що ж до Азовського моря, давньої Меотиди, то воно в античній традиції означувалося навіть не морем, а лише озером (д.-грец. λίμνη) або навіть болотом, основна функція якого в уявленні давніх авторів зводилася до того, аби постачати у Понт надлишки прісної води [Dion., 142–168].

Найдавнішою назвою, що її засвідчили щодо Чорного моря давньогрецькі письменники, була назва *Понт Аксинський* (д.-грец. Πόντος Ἀξενος, «Негостинне море»). Її у сучасній науці слідом за античною традицією тривалий час некритично пов'язували з неспокійним характером моря, відсутністю тут зручних гаваней, його непізнаністю грецькими мореплавцями або ж із численними ворожими народами, що населяли його береги [Diod. Sic., IV, 40, 4]. Про непереконаливість зазначеної етимології для самих давніх греків свідчить бодай та обставина, що вже у Геродотові часи назва Понту здобула цілковито протилежного семантичного забарвлення, набувши як своєрідний евфемізм форми *Понт Евксинський* (д.-грец. Πόντος Εὐξεινος), тобто «Гостинне море» [пор.: Pind., IV, 203–250]. Вважалося, що ця метаморфоза із заміною у давньогрецькій мові заперечного префікса *-a* на «позитивний» префікс *-ев* була обумовлена історично, завдячуючи появі у Північному Надчорномор'ї численних давньогрецьких, переважно мілетських, колоній, що постають на цих берегах, починаючи з VII ст. до н.е., і які, зрештою, нібито й зробили його «Гостинним» [Eust. ad Dion. Per., 146]. Ця красива історія обросла чималою кількістю тлумачень і

¹ Стадій – міра довжини у низки давніх народів, значення якої переважно варіювалося у межах 170–180 м.

легенд, поширених, зокрема, у Криму, переказувати які тут не наше завдання. Для нас важливіша та обставина, що така плутанина з назвами Чорного моря у давніх греків цілком певно засвідчує відсутність переконливої давньогрецької етимології цієї назви та промовляє за негрецький її характер. Вочевидь, у даному разі (як, зрештою, і в багатьох інших випадках) давні греки в дусі «народної етимології» та відповідно до лексико-семантичних особливостей власної мови намагалися передати іншомовну (місцеву?) назву моря, фонетично близьку до д.-грец. *Πόντος Ἄξενος*. Отже, вся справа, по суті, зводилася до того, аби відшукати цю первісну назву.

Серед нечисленних вартих уваги спроб підступитися до розв'язання цієї наукової проблеми найбільш популярним у сучасній історіографії лишається припущення, висловлене ще на початку ХХ ст. німецьким лінгвістом М. Фасмером про зв'язок д.-грец. *Πόντος Ἄξενος* та іран. *axsaina* – «чорний», «темний» [12, с. 3 і наст.]. Підкріплена цілком очевидним значеннєвим зв'язком із пізнішими найменуваннями Чорного моря (пор. слов. *Чорне море*, тур. *Karadeniz*, рум. *Marea Neagră* та ін. з аналогічним значенням), ця етимологія міцно закріпилася в науці, здобувши реноме «непохитного досягнення сучасної індоевропейстики» [8, с. 9]. Відзначаючи певну привабливість запропонованого тлумачення, слід, проте, відзначити, що семантичний аспект такого називання видається все ж не цілком очевидним. А його переконливість не в останню чергу залежить від обґрунтованої відповіді на питання про те, а чим, власне, було обумовлене називання цього моря «Чорним»?

У намаганнях віднайти найбільш правдоподібну відповідь на це питання переважно вказувалося на колір води, нібито темніший, аніж в інших морях, або ж на символізм сторін світу, де поняття «чорноти» або «темноти» мало пов'язуватися з північною стороною. Втім, як неодноразово зазначалося з цього приводу, вода у Чорному морі зовсім не темна, і тим більше не чорна, а синя, блакитна, і навіть бірюзова, і у цьому розумінні навряд чи може бути використана як відповідний семантичний маркер. До того ж пропонуване іран. *axsaina* (авест. *axsaēna*) має значення не «чорний», а саме «блакитно-зелений», «бірюзовий» [5, с. 80, 548], тоді як осет. *æxsin*, поряд із «темно-сірий» – ще й «темно-синій», етимологічно розкладаючись на *a-xsaina* (досл. «той, що не сяє») [1, с. 220–221]. Таким чином, обидва пропонувані вище пояснення з семантичного погляду не видаються цілковито переконливими, лишаючи дослідникам простір для пошуку альтернативних тлумачень.

Щодо можливої альтернативи іран. *axsaina*, а також у пошуках задовільного фонетичного відповідника «народно-етимологічному» д.-грец. *Πόντος Ἄξενος*, на нашу думку, слід звернути увагу на д.-іран. основу *uxša-* (авест. *uxšan-*) з д.-інд. відповідником *ukshan* (санскр. *uksha*) – «бик» [10, с. 69; 11, с. 567], що не лише надає розглядуваній проблемі цілковито нового семантичного відтінку, але й, здається, знаходить підтвердження у низці міркувань історичного, мовознавчого й етнографічного ґатунку. Зокрема, у зазначеному контексті особливу увагу привертає етимологія назви *Боспор* (д.-грец. *Βόσπορος*), що тлумачиться з давньогрецької як «Брід бика»

або «Коров'ячий брід»: згідно з однією з найбільш популярних в античній традиції легенд ця протока здобула свою назву за ім'ям дочки аргівського царя Інаха і коханки Зевса Іо, що у подоби білої корови, перепливаючи Боспор, рятувалася від гніву Зевсової дружини Гери [App., Hist. Rom., XII, 101]. Не менш важливо, що індоарійський варіант словосполучення «Брід бика» – *pantha ukshan* – майже бездоганно відповідає д.-грец. *Πόντος Ἀξενος*, причому зв'язок санскр. *pantha* – «шлях» [9, с. 836] і д.-грец. *πόντος* – «море» вочевидь обумовлений важливим значенням моря як первісного шляху комунікацій у давнину. Прикметно, що назва з подібною семантикою збереглася на берегах Кімерійського Боспору і через багато століть у формі *Κουρασαῖτοι* (Життя Іоанна Готського, X ст.), *Carriziton* (Равенський Анонім, VII–VIII ст.), *Ghersete* (на означення Керчі) тощо. Все це, на думку О. Трубачова, – двокомпонентні найменування, перший елемент яких – спотворене *krva* – «корова», а другий – *saita*, ймовірно, споріднене із д.-інд. *setu* – «міст» [8, с. 64], причому у випадку лексичної пари *Κουρα-σαῖτοι* – *Βόσ-πορος* ідеться про цілковиту значеннєву тотожність обох елементів назв [4, с. 49–50]. Принагідно варто згадати популярний в історичній традиції переказ про оленя (оленицю) або бика (корову), що його численні давні автори приурочували до Приазов'я в контексті етнічної історії скіфів, кімерійців, гунів, аланів тощо [Sozom., Hist. Eccl., VI, 37; Iord., Get., 123–124; Proc. Bell. Goth., IV, 5–10 та ін.].

У зв'язку з розглядуваною проблемою закономірну увагу привертає значний пласт давніх уявлень та вірувань, пов'язаних із биком. Про це свідчать,

зокрема, виразні сліди культу бика, простежувані археологічно у численних давніх культурах Циркумпонтійського регіону – Чатал-Гююку (VII–VI тис. до н.е.), енеолітичних культурах Балкан та Північного Надчорномор'я (зокрема, Кукутені-Трипілля). Йдеться також про культу й вірування численних давніх народів – шумерів, семітів, єгиптян, індійців, греків тощо, пов'язані з шануванням бика, в основі яких лежало не лише важливе господарське значення великої рогатої худоби для давньої людини, а цілий комплекс глибинних і змістовних уявлень про світобудову та світолад. Характерно, що у численних давніх легендах і міфах бик нерозривно пов'язаний із морською стихією: він виходить з моря, припливає і відпливає, несучи на спині котрогось із міфологічних персонажів, а до того ж тісно пов'язаний із Посейдоном – володарем морів, який і собі часто зображався із бичачими рогами [2, с. 240].

У цьому розумінні особливо промовисті дані індоевропейського мовознавства, що засвідчують тісний зв'язок понять (і лексем) «бик» і «вода», «волога». Зокрема, у санскриті терміни на означення дощу й бика – відповідно *vrish* та *vrishiti* – походять з одного кореня [6, с. 568, 618], а полісемантична основа *vrish-varsh* – «кропити», «бризкати», «дощити», «зрошувати», «запліднювати» – нерозривно пов'язана із комплексом уявлень про родючість і плодючість, причому на перше місце виразно виходить елемент статевої потенції тварини (тож бик семантично – «запліднювач»). Не випадково семема «бик» неодноразово вживалася на означення водних об'єктів, зокрема і в басейні Чорного моря: до таких відносять

назви *Бористен, Дніпро* (у водозборі Дніпра багато річкових назв типу *Самець, Бик, Веприк, Жеребець, Дністер, Рось, Кубань* тощо [4, с. 43, 94, 145]. Новітні лінгвістичні дані надійно засвідчують, що таке «бичаче» називання мало характер типології і було властиве усьому Циркумпонтійському регіону. Прикметно, якщо вести мову про «бичачу» ономастику земель обабіч Кімерійського Боспору, що у низці випадків йдеться про назви, семантика яких пов'язана не власне із биком, а саме із чорним биком, що надає додаткової семантичної координати у спробах відповісти на питання про «темноту» або «чорноту» Чорного моря [4, с. 131, 274 та ін.].

Що стосується давньої назви Азовського моря, то ми про неї довідемося зі свідчення Плінія: «*Tanaim ipsum Scythae Sinum vocant, Maeotim Temarundam, quo significant matrem maris*» («Сам Танаїс скіфи означають *Sinu-*, (а) Меотиду – *Temarunda*, що [їхньою мовою] означає «мати моря») (Plin. Sec., HN, VI, 20). О. Трубачов, спираючись на раніші дослідження Б. Наделя [3, с. 129] й О. Соболевського [7, с. 37 і наст.], виокремлює у назві дві семантичні основи, з яких перша – *tem-arun* – має означати «темне, чорне море» (пор. хет. *aruna* – «море»), а другу – *-da* – розуміє як *d(h)a-* < і.-е. *dhe-* «годувати (грудьми)» [8, с. 13]. У такому разі давня назва Азовського моря здобуває пояснення як складена, ціла іменна фраза *tem-arun-da* – «годувальниця Чорного моря» (лат. *mater maris*), що цілковито узгоджується не лише із давньою традицією визначати Μαίητις – «Азовське море» як μήτηρ (του) Πόντου – «матір Понта» (Herod., IV, 86), споріднене з грец. Μαία – «мати, годувальниця» (Eustath. Comment, ad Dionys. Perieg.,

163), але і з реальними фізико-географічними даними про значний водообмін, приплив надлишкових прісних вод, що виливалися в Чорне море через Керченську протоку ще у стародавні часи. За назвою моря були сукупно названі й меоти – народи, добре відомі з античних джерел та боспорської епіграфіки (грец. *Μαιώται*, лат. *Maeotici, Maeotae*, епігр. *Μαίται*) із приблизним значенням «материнські» [8, с. 50].

Прикметно, що тоді як кореневі морфеми *tem-* «темний, чорний» і *da-* «годувальниця» в тій чи іншій функції трапляються в різних і.-е. мовах, зокрема іранських, поєднання *tem-arun* – «чорне, темне море», на думку О. Трубачова, має бути визнане виключно індоарійським, праіндійським (пор. д.-інд. *tamas* – «темнота, морок», *arna* – «пучина», а також іранську назву моря *zraya*). Це спостереження є винятково важливим для розгляду проблеми про етнолінгвістичну атрибуцію давнього населення Надчорномор'я і Приазов'я, яку О. Трубачов формулює як «нескіфське у скіфському» (у сенсі – неіранське у скіфському) [4, с. 61]. Основний висновок зводиться до того, що вже зараз, спираючись на доступний епіграфічний і ономастичний матеріал із цих районів, можна припускати особливу і.-е. мову сіндо-меотських племен Східного Приазов'я і Таманського півострова з наявністю в ній рис, відмінних від іранських мовних особливостей як у лексичці, так і в словотворенні та фонетиці [4, с. 14]. Втім конкретне наповнення і розширення цієї принципової тези вимагає залучення значно більшого матеріалу, аніж ми ним оперуємо у цій статті.

Таким чином, не наполягаючи до часу на конкретному тлумаченні давньої

назви Чорного моря, пропонуємо науковцям уважніше придивитися до альтернативної версії її етимології, що полягає у зближенні її первісної назви, зафіксованої стародавніми греками у формі *Понт Аксинський*, із індоар. *pantha ukshan* – «Шлях бика», «Море (чорного?) бика», що поступово був перекритий фонетично близьким іранським словом *axsaina* – «той, що не сяє», «темний», а у грецькій мові набуло форми *Понт Аксинський*. Зазначене припущення, серед іншого, підтверджується істотним пластом «бичачої» ономастики (зокрема, гідронімії) у Циркумпонтійському регіоні, серед них двох топонімів *Боспор* з аналогічною етимологією, а також винятковою роллю «бичачих» уявлень у світоглядно-міфологічних поглядах давнього населення регіону. Що стосується давньої назви Меотиди *Temarunda*, то вона тлумачиться як «годувальниця Чорного моря».

Вочевидь, стаття не була б завершеною без важливого методологічного нюансу. Дещо абстрагуючись від конкретного історичного й лінгвістичного матеріалу, викладеного вище, висловимо міркування такого роду, що при спробах етимологізації давньої ономастики особливо важливо здійснювати її перевірку на внутрішній зміст, звертати увагу на семантику називання, намагатися давати відповідь не лише на питання «що означає?», але й на питання «чому саме так?». Відмова від епізодичних, поодиноких етимологій [9, с. 8], а водночас від «очевидних» і надміру прямолінійних інтерпретацій, у сукупності з критичним ставленням до наявних етимологій (зокрема, і власних), поза сумнівом, має стати запорукою науковості та взаємної толерантності в

обговоренні численних непростих проблем давньої ономастики й етнічної історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Т. 1. – М. – Л., 1958. – 657 с.
2. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1996. – 975 с.
3. Надель Б. Черноморско-хеттские ономастологические связи (к постановке вопроса) // *Rocznik orientalistyczny*. – 1962. – Т. XXVI. – № 1.
4. Наливайко С. І. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять (на індоіранському матеріалі). – К., 2008. – 360 с.
5. Наливайко С. С. Етнічна історія Давньої України. – К., 2007. – 624 с.
6. Санскритско-русский словарь / Под ред. В. И. Кальянова. – М., 1978. – 895 с.
7. Соболевский А. И. Русско-скифские этюды. VII. Там Черное море // *Известия отделения русского языка и словесности*. – XXVI. – 1921.
8. Трубочев О. Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – 320 с.
9. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. – М., 1997. – 155 с.
10. Monier-Williams M. A dictionary, English and Sanscrit. – London, 1851. – Режим доступу: <http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MWEScan/2013/web/webtc2/index.php>
11. Tavernier J. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B. C.) Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. – Leuven, Paris – Dudley, 2007. – 860 p.
12. Vasmer M. Osteuropaische Ortsnamen: 1. Das Schwarze Meer // *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis*. – 1921. – Serie 1. – Bd. 1. – Nr. 3.

REFERENCES

1. ABAYEV, V. (1958) *Historical and Etymological Dictionary of Ossetian Language*. Vol. I. Moscow, 657 p. [in Rus.]
2. LOSEV, A. (1996) *Greek and Roman Mythology. Ancient Mythology in Its Historical Development*. Moscow, 975 p. [in Rus.]
3. NADEL, B. (1962) The Black Sea Region and Hittite Onomasiological Connections (to the Formulation of the Question). In: *Rocznik orientalistyczny*. Vol. XXVI. № 1. [in Rus.]
4. NALYVAIKO, St. (2008) *A Thousand of Latest Interpretations of Ancient Ukrainian Names, Fornames and Family Names, Terms and Concepts (after Indo-Iranian Materials)*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
5. NALYVAIKO, S. (2007) *Ethnical History of Ancient Ukraine*. Kyiv, 624 p. [in Ukr.]
6. KALIANOV, V. (ed.) (1978). *Sanskrit-Russian Dictionary*. Moscow, 895 p.
7. SOBOLEVSKIY, A. (1921) Russian-Scythian Studies. VII. There is the Black Sea. In: *Izvestiia otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti*. Vol. XXVI. [in Rus.]
8. TRUBACHOV, O. (1999) *Indoarica in the Northern Black Sea region*. Moscow, 320 p. [in Rus.]
9. SHRAMM, G. (1997) *Rivers of the Northern Black Sea. Historical and Philological Study of Their Names in the Early Centuries*. Moscow, 155 p. [in Rus.]
10. MONIER-WILLIAMS, M. (1851) *A Dictionary, English and Sanscrit*. London. [Online]. Available at: <http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MWEScan/2013/web/webtc2/index.php> [in Eng.]
11. TAVERNIER, J. (2007) *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B. C.) Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Leuven – Paris – Dudley, 860 p. [in Eng.]
12. VASMER, M. (1921) Osteuropaische Ortsnamen: 1. Das Schwarze Meer. In: *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis*. Serie 1. Bd. 1. Nr. 3. [in Ger.]

S. Nalyvaiko

On the Question of the Semantics of the Ancient Names of the Black and Azov Seas

Abstract

The article considers the problem of the semantics of the ancient names of the Black and Azov Seas. In particular, etymological attempts of ancient authors to comprehend the names Pontus Axeinos and Pontus Euxeinos indicate the absence of a convincing classical Greek etymology. As for M. Vasmer's etymology, that links the name of the Black Sea to the anc.-Iran. *axsaina* – «dark», «black», it doesn't seem convincing enough from the semantic point of view. As an alternative, the author proposes to consider IndoIran. *uhshan / ukshan* – «bull», which is supported, in particular, by the presence of Bosphorus, a doublet pair at the opposite sides of the Black Sea with the etymology «path of bull», as well as the Indo-Aryan version of the name – *pantha ukshan* – an exact phonetic equivalent of the anc. Greek Pontus Axeinos. A significant layer of ideas and beliefs associated with the bull, typical for the ancient population of Circum-Pontic region, also supports the idea of probable «bovine» semantics of the ancient name of the Black Sea. Additional evidence is given by the data of the local onomastics, in particular, hydronyms, considerable part of which has «bovine» semantics caused by a complex of deep and meaningful ancient representations of the world order, archaic concepts of fertility and fecundity, as well as the affinity of the sememe «bull» with such concepts as «water», «wet», «rain». It is noteworthy that part of this onomastics is related not simply to the bull, but to the black bull that provides an additional semantic coordinate for the attempts of answering the question of «darkness» or «blackness» of the Black Sea. As for Pliny's gloss denoting the Azov Sea – *Temarunda* – it should be associated with the Indoar. *tem-arun-da (dha)* («breastfeeding mother of the Black Sea» (lat. *matrem*

maris), linking it to the emergence of a quite evident function of delivery of excessive water through the Kerch Strait carried out from the earliest times. It is important that the probable relation of these two names to the Indo-Aryan language and cultural tradition necessitates serious adjustments of the preconceived idea about the ethnocultural map of the Northern Black Sea region of the Scythian period, expanding it with the Indo-Aryan component.

Реконструкція етнокультурної карти Північного Надчорномор'я скіфської доби належить до числа непростих, але водночас перспективних напрямків вітчизняної етнологічної науки. Не в останню чергу – через наявність у розпорядженні сучасного історика розлогої джерельної бази, у якій вагоме місце посідають ономастичні дані. Йдеться, зокрема, про давню гідронімію – своєрідну *topographia sacra*, дослідження якої складає особливий напрямок сучасних порівняльно-мовознавчих досліджень.